

Грамматикалық мағына мен грамматикалық форманың сәйкестіктері

Тілімізде белгілі бір грамматикалық (категориялық грамматикалық) мағына белгілі бір грамматикалық форма - тұлға арқылы берілетіні белгілі. Яғни, грамматикалық мағына мен грамматикалық форма (тұлға) бір-бірімен тығыз байланысты.

Грамматикалық мағына мен грамматикалық форманың сәйкестігі сөз болғанда, әдетте, категориялық грамматикалық мағына негізге алынады, өйткені, жоғарыда көрсетілгендей, грамматикалық мағынаның осы түрі ғана арнайы грамматикалық форма арқылы беріледі.

Әрине, грамматикалық мағына мен грамматикалық форма бір-біріне сай келеді дегенде, сөздің құрамында ол екеуінің саны да әрдайым бірдей болады деген қорытынды тумамайды. Қазақ тілі жалғамалы (агглютинативтік) тіл болып саналғанмен, онда аз да болса флексиялық сипат та кездесіп отырады. Кейде бір тұлғаның өзі бірнеше грамматикалық мағынаны және керісінше, бірнеше грамматикалық форма бір мағынаны білдіріп те тұрады. Мысалы, *Кітабым стол үстінде жатыр* дегендегі *кітабым* сөзі *кітап* деген түбір, *-ым* деген тәуелдік жалғауынан тұрады. Бұл жерде түбір білдіретін жалпы грамматикалық мағына мен атау септік тұлғасы (нөлдік форма) мен мағынасы сөз болып тұрған жоқ. Оларға әдейі назар аударылмай отыр. Ал осы *-ым* деген бір тұлға үш мағынаны білдіреді: 1) тәуелдік мағына, яғни кітап деген зат екінші затқа тәуелді, осының меншігі екенін білдіреді, бұл - негізгі мағынасы. Бұл жағынан қарағанда, *кітабың, кітабы, кітабымыз, кітабыңыз* т.б. сөздер құрамындағы *-ың, -ы, -ымыз, -ыңыз* деген тұлғалардың бір-бірінен мағынасы жағынан ешбір айырмасы жоқ, бәрі де тәуелдік, екінші затқа меншіктілік мағынаны білдіреді. Міне, осыдан бір грамматикалық мағына бірнеше грамматикалық тұлға арқылы берілетіні анық көрінеді. Бірақ *-ым* қосымшасы тек тәуелдік мағынаны білдіріп қана қоймайды, сонымен бірге 1-жақтық мағынаны да білдіреді. Яғни зат (кітап) қай жаққа тәуелді екенін көрсетіп тұр. Ол - айтушы жақ (тілімізде үш жақ бар екені белгілі: айтушы жақ, тыңдаушы жақ және бөгде жақ немесе бірінші, екінші, үшінші жақ). Әрбір жақтың өзі де бірнешеге бөлінеді: көпше, жекеше және II тыңдаушы жақ - анайы, сыпайы. Міне, сондықтан **-ым** тұлғасы бірінші, айтушы жақты білдірумен бірге сол затқа (кітапқа) ие бір-ақ адам (жекеше) - **мен** екендігін көрсетіп тұр. Сөйтіп, сөз таптарының әрбір грамматикалық форма-тұлғасы сөзге арнайы форма тудырушы қосымша (жұрнақ, жалғау) қосылу арқылы грамматикалық (категориялық грамматикалық) мағынаны білдіреді. Ол грамматикалық мағына сөйлеу процесінде, контекст ішінде айқындалады. Сондықтан да және тек осы тұрғыдан грамматикалық мағына мен грамматикалық форма сәйкес болады дейміз.

Осы тұста мына бір мәселеге назар аудармауға болмайды. Ол - «грамматикалық мағынасыз грамматикалық форма болмайды және грамматикалық формасыз грамматикалық мағына берілмейді деген қалыптасқан түсінік».

«Грамматикалық мағына білдірмейтін грамматикалық форма болмайды және грамматикалық формасыз грамматикалық мағына да берілмейді» дегенді бұлардың жаңағы қасиетінің негізінде және категориялық грамматикалық мағына шеңберінде ғана тек шартты түрде айта аламыз. Өйткені, кейбір жағдайларда қазіргі тілімізде ешбір арнайы грамматикалық тұлғасыз-ақ белгілі бір грамматикалық мағына беріліп тұрады. Сондай-ақ кейде сөз құрамында белгілі бір грамматикалық форма болғанмен, ол өз бетінше грамматикалық мағына білдіре алмай, факультативті түрде ғана қолданылады, яғни сөз ол формасыз жұмсалмайтын болғанмен, сол сөз тұлғалары білдіретін мағынаға ол форма бейтарап болып тұрады. Мысалы: *Онымен үйінде сөйлесетін. Аулына менімен қайтатын* тәрізді сөйлемдердегі әрбір сөзге, олардың тұлғаларына және сол тұлға беріп тұрған мағыналарға назар аударайықшы. Морфологиялық жағынан бұл сөздерді мынадай бөлшектерге бөлуге болады: он(ол) (л дыбысына біткен жіктеу, сілтеу есімдіктері септелгенде, л не түсіп қалады, не н дыбысына айналып кетеді), үй, сөйле, ауыл, мен, қайт дегендер - сөздің түбірі, -мен, -де, -а - көмектес, жатыс, барыс септік жалғаулары, -с - ортақ етіс, -тын, -тін - есімше жұрнақтары. *Үйінде, аулына* сөздеріндегі -і, -ы - тәуелдік жалғауы (3- жақ), одан кейінгі -н тұлғасы қазіргі грамматикаларымызда септік жалғауларының құрамында қаралып жүр (-нде - жатыс септік, -на - барыс септік болып), шындығында -н - септік жалғауының көрсеткіші емес, түркологияда бұл тәуелдік жалғаудың 3-жағының қалдық формасы деген пікір бар, яғни тәуелдік жалғауы 3-жақта қазіргідей -ы, -і, -сы, -сі болмай, -сын, -сін болған да, кейінгі соңғы -н түсіп қалған. Бұл арасы тіл білімінде әлі шешілген жоқ.

Сондай-ақ *сөйлесетін, қайтатын* деген сөздердің құрамындағы -а, -е көсемше тұлғалары да өз мағыналарынан айырылып қалған да, бұл жерде көсемше көрсеткіші бола алмай тұр. Тарихи жағынан келгенде, есімшенің -тын, -тін жұрнағы *тұрған* көмекші етістіктен қалыптасқаны белгілі. *Сөйлесетін, қайтатын* деген сөздер былай қалыптасқан: *сөйлесе тұрған - сөйлесе тұғын - сөйлесетін, қайта тұрған - қайта тұғын, қайтатын*. Көсемше жұрнағы -а, -е алғашқы негізгі етістіктің құрамында өзінің грамматикалық мағынасында жұмсалып, көмекші етістік пен (тұрған) тіркесіп, күрделі етістік құраған, кейін көмекші етістік тұлғасын өзгертіп, бірте-бірте ықшамдалып, жұрнаққа айналып кеткен кезде, көсемше жұрнағы мағынасынан айырылып қалған, бірақ түсіп қалмай, реликт тұлға ретінде сақталып қалып қойған. Сондықтан да қазіргі кезде -а, -е, -й көсемше тұлғасы -тын, -тін есімше жұрнағынан бөліп алынып қаралмай, тұтас тұлға ретінде берілуі орынды.

Сөйтіп, тілімізде қазіргі кезде ешбір грамматикалық мағына білдіре алмайтын қалдық формалар да бар. Осындай қасиетінің арқасында (грамматикалық мағынадан айырылып қалуының нәтижесінде) әдетте оларды жеке бөліп алмай, басқа формалардың құрамында қараймыз. Сонда грамматикалық мағына білдірмейтін грамматикалық форма болмайды десек, оны диалектикалық мәнде және тілдің қазіргі статикалық күйі тұрғысынан түсіну керек. Тілдің грамматикалық құрылысында кездесіп отыратын ондай

тұлғалар, біріншіден, бір кезде грамматикалық мағына білдірген. Ал кейін, екіншіден, ол білдірген грамматикалық мағына жоғалып кеткен де, ол форма сөз құрамында факультатив тұлға ретінде сақталып қалған (мысалы, есімдіктің көмектес септігінде ілік септігінің қалдығы *-ы, -і*, дұрысында *-ны, -ні*, ал түптеп келгенде *-ның, -нің* немесе басқа тұлғаның құрамына еніп кеткен (мысалы, 3-жақ тәуелдік жалғауынан кейін барыс, жатыс септіктерінің құрамындағы *-ін, -на, -не, -нда, -нде* т.б.).